

Jákov Katz *A begyógyíthatlan szakítás*

...és mindenkinél inkább tanítványaimtól

(Taanit: 7, 71)

Bevezetés

Könyvem gyűjtőpontjában a magyarországi zsidóság 1868–1869-ben tartott kongresszusa áll, melynek során az ortodoxok és ellenfeleik között szakadás következett be. A szakadás két különálló országos szervezet létrejöttéhez vezetett, melyek pusztá léte önmagában is elmélyítette a két tábor ellentéteit. A könyv bemutatja a szakításhoz vezető főbb eseményeket, annak okait és szomorú következményeit.

Csaknem személyes kapcsolat áll fönn a könyv témája és egy olyan, hozám hasonló ember között, aki fiatalkorában az eseményekről még azoknak a szájából hallhatott, akik a történet résztvevőit személyesen ismerték. Édesanyám, nyugodjék békében, aki Maharam Schick férfitestvére fiának, Joseph Brasnitz rabbinak a lánya volt, nagybátyja, Jakob Snyders rabbi győri házában nevelkedett. Snyders rabbi kongresszusi küldött volt, az ortodox tábor egyik legfanatikusabb élharcosa. Születésem évében, 1904-ben halt meg, utána kaptam nevemet.

A könyvben ábrázolt események másik személyes vonatkozású színtere Németország, elsősorban a frankfurti (Frankfurt am Main) közösség,

Az egyetemes zsidó történetírás neozstorának, folyóiratunk barátjának és támogatójának, Jákov Katz-nak a kilencedik X-en túl írott, első magyar tárgyú könyvéből közlünk részleteket. A művet a Múlt és Jövő Kiadó a közeljövőben jelenteti meg.

melynek körében rabbi Samson Raphael Hirsch folytatott ádáz küzdelmet irányzata, „Izrael ortodox gyülekezete” (Jeschurun) függetlenségéért. Hét évet töltöttem e gyülekezetben, mialatt az ot-tani jesivában és egyetemen tanultam. Ott is hallhattam a nagy küzdelem visszhangjáról, úgy, ahogyan az az események utáni második és harmadik nemzedék tagjai képzeletben tovább élt.

Később, mindezt a történész kritikus szemével nézve, megértettem, hogy a szájhagyomány nem képes a valóság lényegi visszatükrözésére, és e téma a korabeli források alapján történő vizsgálatot igényel. Valahányszor csak meghívtak tanítani, alkalmilag hozzá is kezdtem e stúdiumokhoz, a jeruzsálemi Héber Egyetemen és más intézetekben tartott előadásaim és szemináriumaim során, de a témát átfogó és kimerítő kutatásra nem nyílt alkalmam. Az egyetemi oktatók szokása szerint azt reméltem, hogy olyan tanítványokra találok, akiket majd a téma mélyenszántóbb kutatására ösztönözhetnek. Várakozásom e téren csak részben teljesült. Nataniel Katzburg saját kezdeményezésére 1966-ban (5726) közreadta a kongresszussal kapcsolatos irományok átfogó bibliográfiáját, és több ízben – lévén kutatási területe a magyarországi zsidóság története –, vizsgálódásainak részeként, összefoglalta a kong-

resszus történetét. Ám Katzburg maga is megjegyezte, hogy összefoglalása csupán a bibliográfiában megjelölt források elsődleges értékelésére szorítkozik, és kutatótársai számára elegendő terület maradt e munkálatok bővítésére és kiteljesítésére. Ahhoz, hogy e feladatnak eleget lehessen tenni, természetesen feltétel volt a magyar nyelvtudás, és csak a Héber Egyetemen eltöltött aktív munkásságom vége felé, a hetvenes évek elején találtam olyan tanítványra, Michael Silberre, aki tud magyarul.

Silber származása, tanulmányai és érdeklődése folytán természetes jelöltnek tetszett e feladatra. S valóban, disszertációjának témáját is ennek megfelelően választotta: a két áramlat, az ortodoxia és a neológia küzdelmének vizsgálata Magyarországon a kongresszusi pártszakadásig. Mindkettőnk, tanár és tanítvány együttes naivitására vallott az a feltételezés, hogy e célkitűzés egy doktori disszer-

táció keretében megvalósítható. Fáradozásai eredményeképpen a jelölt kitűnő disszertációt írt, de az általa feldolgozott időszak záró terminusa egy egész nemzedékkel megelőzte Katzburg bibliográfiájának kezdeti időpontját. Az időkeretek leszűkítése a Silber által alkalmazott összehasonlító statisztikai forráskutatás módszerből is adódott, melynek révén sikerült ábrázolnia a magyarországi zsidóság körében az 1848-as forradalom előestéjéig végbement társadalmi-kulturális változásokat. A nagy téma újból elárvult, bár Silber a maga módszerével továbbra is hozzájárult a korszak kutatásához. Jelenleg a Héber Egyetemen egy, a magyarországi zsidóság történetével foglalkozó intézet igazgatója. Munkám sokat profitált az intézetben összegyűjtött nagy értékű anyagokból, még inkább az igazgatóval való sűrű találkozásokból. Testvéri segítségre és támogatásra leltünk egymásnál, és nem akarom firtatni, melyikünknek vált inkább javára e társulás. A magam nevében mindenestre tanúsíthatom, Katzburg bibliográfiája nélkül aligha vettem volna a bátorságot, hogy e munkába belefogjak, s az is kétséges, hogy Silber támogatása és segítsége nélkül képes lettem volna befejezni.

Egy harmadik egykori tanítványom, Mordechaj Breuer biztos támaszt jelentett számomra, akihez bátran fordulhattam, ha kétségeim támadtak, és segítségét igényeltem e munka zsidó-német vonatkozásaival kapcsolatban. Maga Breuer igen értékes könyvet írt a németországi ortodoxiáról. A téma számomra különösen fontos „politikai” oldalának tárgyalásától azonban – ha ugyan ilyesmi egyáltalán lehetséges – eltekintett, és egy későbbi alkalomra halasztotta. Breuerre és Silberre gondolva néha megkérdeztem magamtól, nem mentem-e túl a határon, olyan témával foglalkozva, amelynek egyes részeit a jövőben ők lettek volna hivatva feldolgozni. Megnyugtató számomra szolgált, hogy ha netán elfele tünődésekre ragadtattam magam, ők nem helyeselték véleményem, s készségesen megosztottak velem mindent, ami a birtokukban volt.

Csak hálás lehetek, hogy minden tanítványommal kiváló a kapcsolatom. Többségük kedves kollégámmá vált, nem is egy közülük közeli barátom. Az ég hosszú élettel áldott meg, de az öregség együtt jár a magánnyal, s az utóbbi néhány évben egy-egy írásomat már eltávozott kortársaimnak-barátainak ajánlottam. Ezt a könyvet tanítványaimnak ajánlom, akik kapcsolatunkban elfoglalták kor-

Mester és tanítvány: Michael Silber és Jakov Katz

osztályom elhalt tagjainak helyét, anélkül, hogy éreztetnék a bennünket elválasztó, nemzedékek közti mély szakadékot.

Visszatérek e könyv születéséhez. A témával foglalkozva kezdetben nem is gondoltam volna, hogy munkálkodásom egy, esetleg néhány tanulmány megírásánál tovább tartana. Miközben az egyre terbélyesedő anyag és annak szellemi feldolgozása megkövetelte az egyik fejezetet a másik után, né-

ha elfogott a rettegés, hogy talán nem lesz módom a könyv befejezésére, s hosszú évek munkája a semmibe vész. A mai nap – amikor is a kéziratot, miután már semmit nem kell hozzátennem vagy elvennem belőle, átadom a kiadónak – hálaadó áldásra méltó ünnepnap a számomra, s én „szívem mélyéből megáldom”.

Jeruzsálem, Héber Egyetem, Chesván, 5755 (1994 október–november).

Negyedik fejezet

A neológia célkitűzése, keletkezése és jellege

A zsidó gyülekezetek vezetőihez intézett hatósági kérelem helyzetük vázolója és jövőbeli igényeik megfogalmazása érdekében [...], nem csupán az oktatási ügyeket érintette. A vallás pillanatnyi helyzete és előre látható alakulása általában is a hatóságokat foglalkoztató témák közé tartozott. Maharam Asch (rabbi Meir Eisenstädter) ezekre a kérdésekre is különleges választ adott. A rabbi minden bizonnyal úgy képzelte, hogy a szabadságharc leverése után kialakuló körülmények majd az ország reformkorszak előtti állapotaihoz térnek vissza, s ezért – bátorságot véve – kérte a hatalomtól, segítsék a zsidó gyülekezetek vezetőit, hogy a vallási hagyományoktól eltérőket, rákényszerítsék, hagyjanak fel különutas viselkedésükkel. Mint 'ahogyan ez mestere, Hatam Szofér (Moses Schreiber) idejében szokásban volt.' Ám tévedett a helyzet megítélésében. A határozott vallási reformok nem voltak a hatalom új birtokosainak ínyére, [...] még a csírá-

jukat is igyekeztek elfojtani az országban. Ugyanakkor azonban a hagyományhoz betű szerint ragaszkodó konzervatív irányzattal szemben is fenn tartásokkal éltek. A zsidóság társadalmi beilleszkedésének akadályát láttak benne, és annak gátját, hogy a zsidók maximálisan hozzájárulhassanak a gazdaság fejlődéséhez.

Ez az álláspont egyértelműen kifejezésre jutott a gyülekezeti vezetők helyzetértékelésére adott hatósági válaszban is. Elhatározták, hogy összehívni egy bizottságot a hitközségek aktuális és jövőbeli vezetését szabályozó törvénytervezet megfogalmazására. A bizottság 1851 novemberében ült össze a fővárosban. Négy rabbiból és három tekintélyes férfiúból állott, köztudottan valamennyien ilyen vagy olyan mértékben támogatták a hitközségi élet modernizációját.² A hatalom nem látta helyesnek, hogy bevonja a bizottságba a konzervatív irányzat képviselőjét, ami egyértelműen arról tanúskodik, hogy nem tartották ér-

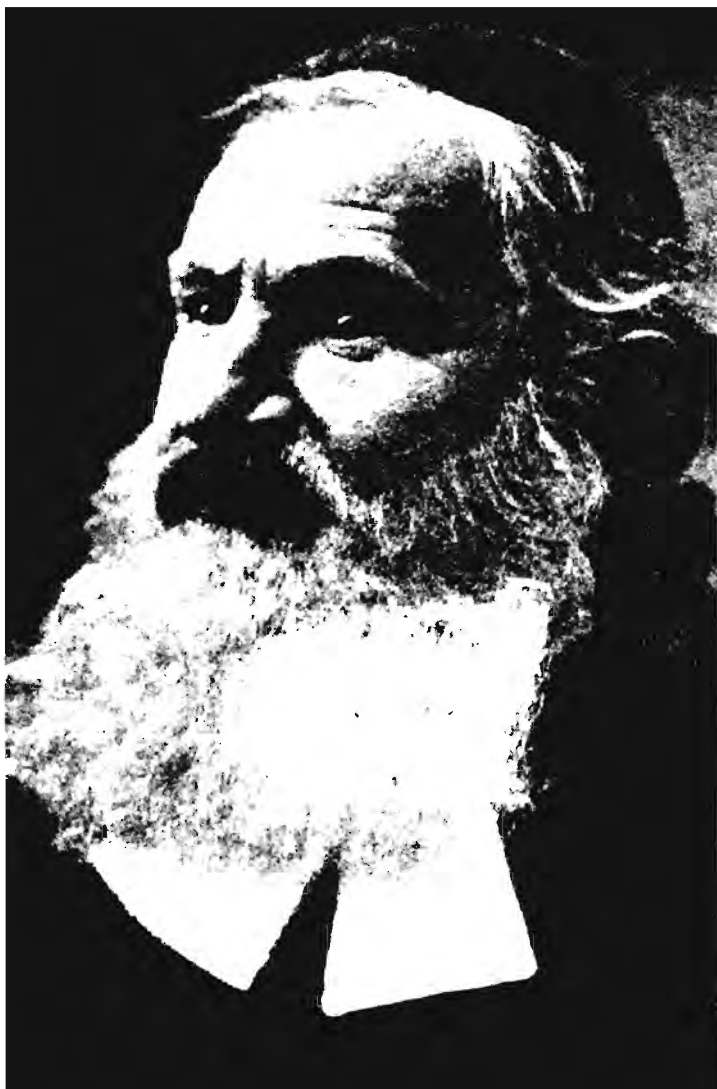
demesnek a konzervatív célkitűzések bátorítását. Támogatásukat éppenséggel a konzervatív és a reformirányzatok közötti középutas álláspont képviselői élvezték, amint azt a bizottságban részt vevő három rabbi személye is tanúsítja. Róluk Löw (Leib) Schwabról (Schwab Arszlánról), a *pesti* rabbiról, vejéről, Leopold Löw (Löw Lipót) *szegeði* rabbiról és Meir (Majer) Zipserről *Székesfehérvárról* a későbbiekben még bővebben lesz szó. Leopold Löw lényegében valódi reformokra törekedett, de mint később maga is beismerte, számításba vette korának korlátait.³ A bizottságban részt vevő nagy tudású rabbik közül a legtanultabbnak számított, és rá hárult a hitközségek életét a jövőben szabályozni hivatott alkotmánytervezet megszövegezése. Valamiért a tervezet nem nyerte el a hatalom jóváhagyását, de történetileg így is jelentős, mint a neológia elméletileg és gyakorlatilag kikristályosodó célkitűzéseinek fontos tanúbizonysága.

Itt kell bővebben foglalkoznunk a célkitűzések természetével, melyeket az ellenlábas ortodoxia a reformokkal azonosított, ám azok a maguk meghatározása szerint különböztek a reformoktól. A neológia célkitűzése, hogy szélesre tárja a zsinagóga kapuit a nem zsidó világ szellemi irányzatainak érvényesülése, a polgári szabadság és a korabeli esztétikum eszményei előtt. A kor szellemi követelményei pozitív felfogásának kifejezésre kell jutnia a zsinagóga építményében és belső elrendezésében, a hitszónoklatok, a kántor imája és a kórus stílusában, anélkül azonban, hogy a *haláha* alaptörvényeit megsértenék. A neológ áramlat tagadta, hogy megsértené a *haláha* alaptörvényeit – a házassági szabályokat, a tilalmakat és az engedélyeket, s különösen a héber naptár, a szombat és a zsidó ünnepek parancsolatait. A bizottság által előterjesztett módosításokat – részben vagy egészben – már régebben bevezették azokban a hitközségekben, melyekben a bizottság résztvevői töltötték be a rabbiszéket. E módosításokat most a többi hitközséggel is el kívánták fogadtatni, némelyeket rábízva szabad belátásukra és döntésükre, másokat hatóságilag előírva. A bizottság tagjai azonban tisztában voltak azzal, hogy a hatóságok támogatása mit sem segít, ha a módosítások nem nyerik meg a helyi rabbik tetszését, ez pedig a korabeli állapotok között korántsem volt magától értetődően elvárható. A tervezet további és döntő részét képezte ugyanis azon régi típusú rabbik fokozatos visszaszorítása, akiknek tudása a jesivában szerzett ismer-

retanyagra korlátozódott, s felváltásuk olyanokkal, akik azon túl, hogy járatosak a zsidó forrásokban, megfelelő világi képzésben is részesülnek; közép, illetve felsőfokú diplomát szereznek. Az is nyilvánvaló volt, hogy az ilyen új típusú rabbik képzésére a jesivák korabeli formájukban nem voltak alkalmasak. A kínálkozó végkövetkeztetés tehát az volt, hogy a jesivák tantervébe általános ismereteket nyújtó órákat kell beiktatni, vagy a régi típusú rabbiképzésről le kell mondani egy új típusú intézet, a rabbiképző szeminárium javára. A bizottság tagjai biztosra vehették, hogy tervezetük e ponton a hatalom elképzeléseivel találkozik, mivel a zsidókra a szabadságharc támogatása miatt kirovott bírság összegéből létrehozott országos iskolai és tanügyi alapot a császár parancsára elsősorban a tervezett *rabbiképző szeminárium* felállítására szánták.

A bizottság tervezetét, Leopold Löw tollának termékét, a neológia gyakorlati programjának tekint-

Löw Lipót

hetjük. A reformoktól való elhatárolódás abban a követelményben fogalmazódik meg, miszerint egy leendő rabbinak három közismert rabbi tanítási engedélyével kell rendelkeznie. Ők tanúsítják a jelölt alkalmasságát vallási tilalmakkal és engedélyekkel kapcsolatos halálikus döntések meghozatalára (Die Fähigkeit kasuistische Fragen zu entscheiden).⁴ Jóllehet Löwöt minden joggal az ortodoxia éles hangú bírálójának tartották, mégsem mutatott hajlandóságot a reformideológia elfogadására, és nem szándékozta a *haláha* törvényeit valami mással felcserélni az „*izraelita vallás*” megalapozásának céljából. Nem is keresett semmiféle jogcímet – elferdítvén jelentésüket – a halálikus forrásokban rögzített szokásoktól való eltérésre, amint azt az első reformerek tették. Amikor valamilyen halálikus kérdésben az állásfoglalását kérték – a hatóságok előtt a vallási kérdések kifejezett szakértőjének számított, akárcsak Hatam Szofér a maga idején (éppenséggel ez a tény tanúskodik legjobban az idők változásáról) –, roppant jártasságának megfelelően válaszolt hűségesen ragaszkodva a törvény szövegéhez és szelleméhez. Ugy tűnik, Löw ahelyett, hogy a vallási hagyomány keretein belül változtatásokat kezdeményezett volna, arra számított, hogy – az oktatás széles körűvé válásával, az esztétikai ízlés finomulásával és különösen a tudományos kutatások, amelynek majd a vallási hagyomány is tárgyává válik, elmélyülésével – a helyzet majd magától is megváltozik. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy midőn bizonyos kérdésekben részletesen tárgyalta a *haláha* követelményeit, a parancsolatok egyéni végrehajtását nem tekintette a zsidó közösséghez való tartozás feltételének. A vallási parancsolatok betartásának kényszerítéséről való lemondás – történjen ez a késztetés akár a hatóságok fizikai ráhatásával, akár a zsidó közösség nyomásának társadalmi kényszerével – olyan alapvonásnak tekinthető, amely meghatározta az itt tárgyalt neológia irányzatát. E vezérfonalat Löw javasolta, melyet a bizottság elfogadott, alapjaiban tartalmazza. Fenti alapelv magyarázatát és igazolását, egyben korlátait is megtalálhatjuk a bizottság egy másik tagja, a javaslat megfogalmazójának apósa, Löw Schwab feljegyzéseiben.

A forradalom legvíharosabb napjaiban, 1848 nyarán, midőn Einhorn Ignác és a körje tömörültek megalapították a reformzsinagógát, Schwabot mint pesti rabbit megkérdezték, joguk volt-e ehhez? Kötelese-e a hitközség vezetősége elismerni Einhor-

nékat mint kisebbséget, annak ellenére, hogy eltérnek a többség képviselte vallási alapoktól? Schwab undorral utasította vissza a reformerek kérését. Annak a társaságnak, amelyik meghirdette a „*brit-milá*” (*circumcizio* – körülmetélés) eltörlését, és a szombat vasárnapra való áttételét, vagyis a zsidó vallás két eredendő ismertetőjegyének megszüntetésével kivonta magát a zsidóság egészéből, nem lehet elismert helye a gyülekezeten belül. Mindazonáltal e szigorú ítélettel szemben két ellenérv is elhangzott, és Schwab szükségét látta válaszolni rájuk. Az egyik, hogy bizonyos ismertetőjegyek, melyeket egészen az utolsó nemzedékekig a zsidó vallásgyakorlat jellemzőinek tartottak – célzás a „*bina*” (tóraolvasó emelvény) helyére a zsinagóga középontjában, vagy a „*bupa*” (esküvői baldachin – *hüpe*) a zsinagógán kívüli felállítására –, saját hitközsége gyakorlatában is megváltoztak, akárcsak egyebűtt, a maga és más haladó rabbitársai beleegyezésével. Schwab válasza erre az volt, hogy e változtatások csupán olyan helyreigazítások, amelyek nemcsak hogy nem sértik a vallás alapjait, hanem eltávolítják azon foltokat és torzulásokat, amelyek az idők folyamán rátapadtak, s most, a felvilágosodás fényében és korunk jó ízlése nyomán kötelességünk megszabadulni tőlük. Schwab azonban azt a tényt sem hagyhatta figyelmen kívül, hogy bizonyos, a vallási alapgyakorlattól való eltérések, amelyek miatt a reformmegyletek tagjait elítélik, a maga gyülekezetében és más hasonló közösségekben is megtalálhatók. Sokan azok közül, akik levetik a parancsolatok jármát, megszenteltségtelenítik a szombatot, nem tartják be a vallási tilalmak és engedélyek előírásait. Mi tehát a különbség köztük és a reformerek között? Ez a második kérdés. Válaszában Schwab élesen megkülönbözteti azokat az embereket, akik a vallási parancsolatokat az útjukba vetődő kísértésnek engedve titokban áthágnak, azoktól, akik szándékosan és büszkén vetik le a törvények jármát. A két típus nem csupán indítékaiban, de objektív helyzetében is különbözik egymástól. A csábításnak gyengeségből engedők talán még megbánják tettüket, visszatérnek tévútjukról, és a parancsolatok áthágásakor nem nyilvánítják ki szándékukat, miszerint szakítani kívánnának vallásukkal. Nem így cselekszenek mindazok, akik a vallástörvények elhagyásának szükségességét kezdettől fogva nyíltan hirdetik, őket úgy kell tekinteni, hogy semmilyen hatásra sem térnek vissza.⁸

Ideológusként Schwab a neológ irányzat állás-

pontját mindkét oldalról igazolni próbálta. Egyfelől az idők parancsának engedett az esztétikai reformok helyeslésével, másfelől elutasította a *haláha* előírásainak – a nyilvánosság tudtával és beleegyezésével történő – lényegi módosítását, elfogadva azonban, ha egyesek olykor megszegik a szabályokat. Történeti visszapillantásunkban megcsodálhatjuk e teória realista hátterét, amely mindazonáltal nem mentes a paradox belső ellentmondásoktól.

Ismeretes, hogy a reformkortól kezdődően a

Schwab Löw

magyarországi modernizáció új megélhetési forrásokat nyitott meg a zsidó közösség tagjai számára. Ez a megújulás olyan vallási–haláhhikus kérdéseket vetett fel, melyekre a korábbi életkörülmények között nem akadt példa. Már a század első évtizedeiben is találkozhattunk ilyen ügyekkel. A modernizáció széles körben elterjedt, valóban köznapi jelenséggé azonban csak az 1840-es fordulat, a zsidók szabad városi letelepülését engedélyező rendelet kibocsátása után vált.

A vallási parancsolatokat betartani kívánó váro-

si kereskedő helyzete sokkal nehezebb volt, mint falusi társáé, lett légyen az utóbbi földbérelő vagy a parasztok szükségleteinek kielégítéséből élő vegyesboltos vagy korcsmáros. Alapvetően megváltozott a helyzete annak a városi lakosnak is, aki elhagyta a zsidó negyedét, és üzleti tevékenységét a nyilvános kereskedelmi piacon kívánta folytatni. Korábban vevői keresték fel lakóhelyén, vagy ha vándorárus volt, a számára kedvező időben indulhatott el portékájával. Most azonban alkalmazkodnia kellett a piaci idényhez, amelyet nem zsidó társai határoztak meg. A hagyományos zsidó foglalkozásokat űzők már régen megtanulták, hogyan éljenek meg a mesterségükből úgy, hogy a hagyományos vallásgyakorlat megkívánta vallási parancsolatok megtartásának is eleget tegyenek. Csak igen ritkán szorultak a törvénytudósok segítségére, ha olyan kérdések merültek fel, amelyekre korábban nem akadt precedens. Nem ez volt a helyzet az új körülmények között, amikor megélhetésük érdekében esetleg meg kellett szegniük a szombatot vagy más vallási előírásokat. A törvénytudós nem mindig tudott olyan *modus vivendi*t találni, melynek keretében a szombat és a *kasrut* (a *kőverság*) törvényeit, valamint más haláhhikus előírásokat be lehetett tartani, s egyúttal a gazdasági haszon esélyei sem csorbultak. Az igazat megvallva, nem mindenki, akit az előbbi dilemma sújtott, igényelte a *haláha* szakértők útmutatását. Bár ez irányú külső kényszer nem létezett, a rabbik és az egyes gyülekezeti tagok viselkedését felügyelő hitközségi vezetők tekintélye elenyészett, eltűnt a világból. Azok, akik a vallási hagyomány finomságaihoz nem kötődtek olyan erősen, hogy a gazdasági veszteséget is képesek legyenek elviselni, úgy oldották meg ezt a kérdést, hogy figyelmen kívül hagyták a vallási előírásokat, legalábbis a kenyérkereseti és gazdasági ügyeket illetően. Így hát nem sokkal a gyülekezet politikai állapotának döntő változása, vagyis a szabad városi letelepedés engedélyezése után, ez a magatartás széles körben elterjedt viselkedési mintává vált. A kortársak tanútétele és beszámolóí bizonyítják ezt a megállapítást.

Az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* cikkírója 1862-ben szemtanúként sajnálattal számol be a szombat megszenteltségtelenítéséről, amely – mint írja – az utóbbi évtizedben még a falvakban is gyakori jelenség lett. A városok közül *Szegedet*, *Temesvárt*, *Aradot* és Nagyváradot (*Grosswardein*) említi. Elbeszélése szerint a jelenség egyaránt jellemző a gazdag nagy-

kereskedőkre és az egyszerű boltosokra. Az említett városok az ország központi területén találhatók, hitközségeiket még a zsidók szabad városi letelepedését engedélyező rendelet kibocsátása előtt alapították. Hogy ennek a jelenségnek nem a települési engedély az oka, bizonyítja a tény, hogy a szombat megszegéséről olyan két egymástól távol fekvő városban is hallhatunk, mint a Duna jobb partján fekvő *Dunna-földvár* és az ország középső részén elterülő *Szarvas*. E városok hitközségeit csak a negyvenes években alapították, és ezekben is eredménytelenül panaszkodtak a rabbik a szombat egyre terjedő megszenteltetéséről. Az elbeszélés további részleteiből kiviláglik, hogy a döntő szerepet a gazdasági tényezők játszották. A rabbiknak mindkét városban sikerült meggyőzniük az érdekelt hatóságokat a hetivásárnak szombatról a hét egy másik napjára történő áttételéről, és így „megváltást hoztak” a szombatnak.¹¹ Akadtak, akik úgy gondolták, a központi szervek közbenjárását kellene kérni: legyenek tekintettel a vásárok időpontjának megállapításakor a zsidók pihenőnapjára, sőt 1868-ban, a zsidó kongresszus megnyitásakor az egyik küldött javasolta, hogy rögtön tűzzék e témát napirendre. E kérdésnek a kongresszus egyik zárt ülésén tartott, indulatoktól fűtött tárgyalásából értesülhetünk a helyzet súlyosságáról, de arról is, hogy a delegátusok képtelenek voltak egységesen fellépni a helyzet orvoslása érdekében. Maga Hildes-

heimer, aki egyáltalán nem becsülte le a szombat megtartásával kapcsolatos gyakorlati nehézségeket, és a szombattartásra törekvőket segítőket kérte, hozzanak létre egy erőfeszítéseiket támogató társaságot, sem ért el jelentős eredményeket.

Jóllehet a vallás és a hagyomány falán az első réseket – legfőbb vétkesként – a gazdasági tényezők ütötték, a falak áttörése után a repedések sokkal jobban elmélyültek, mint azt az elsődleges tényezők megkövetelték volna. Mi több, a gazdasági tényezők nem kizárólagos ösztönzői a törésvonalak kialakulásának. A társadalmi nagyravágyás hasonló eredményekhez vezetett. Az egyes városokban már a reformkorban kaszinónak nevezett társaságokat alapítottak, hogy ott a különböző, társas életükben korábban teljesen elkülönült társadalmi rétegek tagjai találkozzanak. Amint Michael Silber kitűnő tanulmányában bebizonyította, e klubok kapui néha a zsidók előtt is feltáruultak. A zsidók részvétele e társasági intézmények életében – nem kell különösen bizonygatni – azzal járt, hogy étel, ital és egyébtek tekintetében bizonyos zsidó vallási rendszabályokról le kellett mondaniuk. A hagyományhű viselet és az alapelvek elvetése gyakran mélyen behatolt a zsidó otthonokba is. *Nagyvárado*n és néhány más gyülekezetben, ahol a közösség szükségleteit szokás szerint a kóser húsfogasztás utáni illetékből, az úgynevezett *gabellá*ból fedezték, a rendszer működésképtelenné vált, mi-

Az aradi zsidó hitközség épülete

vel a gazdagok egy része nem vásárolt többet húst a zsidó mészárszékekben.

Egy vagy két nemzedékkel korábban – a hagyomány előírásainak megfelelően – a vallástörvények effajta megszegőit a gyülekezet kivetette soraiból, és nem maradt más választásuk, mint vallásuk elhagyása. A vizsgált korszakban is kétségtelenül előfordult, hogy a származási közösségtől és vallástól való elhidegülés kitéréshez vezetett. Bár e jelenség nagyságrendjénél fogva önmagában is kutatást érdemel, nem képezi jelen munka tárgyát.¹⁶ A kitérés természetesen nem a közösség nyomására történt, jóllehet az vonakodott a vallástörvények megszegőit megtérni soraiban. A vallás jármát többé-kevésbé csak magánéletükben lerázók a gyülekezet tagjai maradtak. Néha még vezető pozíciókra is szert tettek, különösen a *neoabszolutizmus* korában, mivel a hatóságok támogatták a hitközségek előjáróit. A szombat megszenteltségtelenítőinek és a nem kóser hús fogyasztóinak a gyülekezetben maradása nem csupán társadalmi feszültségeket gerjesztett köztük és azok között, akik a vallási parancsolatok megtartását és a vallási rendszabályok megőrzését továbbra is a zsidó közösséghez tartozás feltételének tekintették. A kialakult helyzet a vallás igáját levetők számára pszichológiai problémát is okozott. A szociálpszichológiából megtanulhattuk, hogy az emberek az őket érintő kérdésekben a lehetőség szerinti maximális harmóniára vágyanak felfogásuk, személyes viselkedésük és környezetük elvárásai között. Ha helyzetük alkotóelemeinek változása a harmónia megzavarása irányába hat, minden erejükkel az egyensúly helyreállítására törekszenek. Esetünkben a harmóniát mi sem zavarja meg jobban, mint az a tény, hogy a vallási szabályok megsértői hagyományhű gyülekezethez tartoznak. Az állami törvények miatt a gyülekezetből csak valláscserével lehetett kilépni, mivel mindenkinek valamelyik bevett és elfogadott vallásfelekezethez kellett tartoznia. A kivezető útként a gyülekezet arculatának bizonyos mérvű megváltoztatása kínálkozott oly módon, hogy a gyülekezet ne kérhesse számon a parancsolatok pontos betartását mint a közösséghez való tartozás általános feltételt.

A gyülekezet magatartása és a *haláha* aprólékos számonkérése közti harmóniára való törekvés véleményem szerint különleges szerepet játszott a németországi reformmozgalom kialakulásában is. Tény, hogy a mozgalom vezetői, többségükben

egyetemi végzettségű rabbik, szemléletüket a vallási hagyomány kritikai megközelítésére alapozták, különféle nézőpontok szerint elkülönítve a szerintük lényegest a lényegtelenről – szembeállítva a „*Tanach*”-ot (Ószövetséget) a „*Talmud*”-dal, a vallási princípiumot a nemzetivel stb. E rabbitípus előtérbe kerülése körülbelül háromnemzedéknyi fejlődés eredménye. Mendelssohn halála (1786), amikor is már megkezdődött a falak áttörése, és az 1844-ben *Braunschweig*-ben megtartott első reform rabbigyűlés között két év híján hatvan év telt el. Ezen idő alatt a gyülekezetekben kialakult egy intellektuális réteg, amely teljes mértékben kész volt a reformmozgalom teóriájával való azonosulásra, sőt némelyikük aktívan részt vett az elmélet kidolgozásában is.¹⁸ A gyülekezet nagyobbik része azonban, ha előnyben részesítette is a reformrabbikat a hagyományos vallásitanítókkal szemben, nem azonosult minden célkitűzésükkel. Legtöbbjük megelégedett a magyarországi neológok reformjaihoz hasonló módosításokkal, amelyekkel jelképesen demonstrálták, hogy magánéletükben nem tartják be részletekbe menően a *haláha* törvényeit.

Magyarországon ezzel szemben még a forradalom napjaiban is csak kivételesen és kevés rabbi-val találkozhatunk, akik intellektuális megfontolásokból reformokra törekedtek. A forradalom bukása után pedig semmiféle bátorítás vagy kihívás nem adódott e rabbitípus felemelkedésére. Igazság szerint még a mérsékelt közösségi változásokat is csak igen ritkán kezdeményezték a rabbik, ezeket legtöbbször a tekintélyesebb családfők vezették be. És ezzel elérkeztünk a magyarországi neológ mozgalom társadalmi arculatának meghatározásához. A neológ mozgalom a reformmozgalomtól nem csupán mérsékelt célkitűzéseiben és követeléseiben különbözik, hanem követőinek szociális összetételében is. Míg a reformmozgalom támogatása egy intellektuális csoport vállán nyugodott, a neológ mozgalom a tekintélyesebb családfőkre támaszkodott, és általuk valósult meg. Az utóbbiak eszmei indítatása nem a vallási hagyomány intellektuális bírálatában gyökerezett. Gazdasági és társadalmi élményeik kényszerítették őket cselekvésre. Gazdasági szükségletek és a társadalmi kihívások kényszerítették őket egyes vallási parancsolatok és rendszabályok áthágására. Ha enyhíteni kívánták volna, az ennek következtében fellépő lelki és társadalmi feszültség enyhítésére nem is találhatnak volna nyugalmasabb módot, mintsem hogy ország-vi-

lág előtt azzal tüntessenek, ők is haladnak lehetőség szerint az idővel, és enyhítik a vallási követelményeket.

A változtatásokat szokás szerint a közösségi előjárók kezdeményezték. Korábban ők ügyeltek, hogy a vallási parancsolatokat a gyülekezet minden tagja betartsa. Ha az új szituációban maguk esetleg nem próbáltak is megszabadulni a vallási kötöttségektől, szükségét érezték, hogy szemet hunyjanak hitsorsosaik mulasztásai felett. A zsinagógában bevezetett változtatások ugyanakkor egyfajta figyelmeztetésül is szolgáltak városuk rabbijának, aki már vagy jó ideje betöltötte rabbiszéket, vagy éppen most állt megválasztása előtt, nehogy a jövőben az egyes közösségi tagok vallási magatartása felügyelőjének tekintse magát, miként az a rabbiknál a legutolsó nemzedékig szokásban volt. Tény, hogy néhány esettől eltekintve, amikor is a változtatásokat maga a rabbi kezdeményezte, a módosításokat többnyire a hagyományhű rabbi szeme látára, nemegyszer haragja és felháborodása ellenére, vezették be. Ez történt például rabbi Slomo (Salamon) Ullmann-nal *Makón* és rabbi Jichak Mose (Izsák Mózes) Perlsszel *Bonyhádon*.¹⁹ Más rabbik azon az áron törődtek bele a változtatásokba, hogy igyekeztek azokat a minimumra csökkenteni, hogy legalább a *Sulbán Áruch* pontosan rögzített szabályainak megsértését elkerülhessék.

Lássuk, miként vélekedett erről a kérdésről a *miokolci* rabbi, Jechezkel Mose (Ezékiel Mózes Lipsitz) Fischmann. A rabbi azzal indokolta beleegyezését a végrehajtott változásokba, hogy ezáltal sokkal messzebb menő módosításokat sikerült megakadályoznia,²⁰ és e véleményével nincs egyedül. Rabbi Jiszráél Dávid Margaliot, a *Mehulát Hámábánájim* (Táborok tánca) szerzője, nem éppen az esztétikai javítások élharcosa [...], elmondja, hogy „számos Talmud-tudós, akik korábban maguk is élesen kikeltek és haragra gerjedtek a *hupá*-nak a zsinagógába való bevitele miatt [ez egyike volt a vitát kirobbantó reformoknak], miután közösségben a reformerek túlsúlyra jutottak, maguk engedélyezték a *hupát* a zsinagógában”. Ezzel kívánták elkerülni „Hogy olyan végezze a *kidúwin*-t [az esküvői szertartást], aki nem a törvények tudója.”²¹ Hasonló beszámolót hallunk az *abaujzántói* Jichak Natan (Izsák Nátán) Lipschitz rabbi szájából: „néhány, jámbor igaz és tisztaszívű” miután nem sikerült megakadályozniuk a zsinagóga „reformstílusú” megépítését, annak felavatása után

nem utasították vissza, hogy benne imádkozzanak.

A módosításokkal való kiegyezési hajlandóság azonban múlt jelenségnek bizonyult. Eltűnt a hagyományhű tábor modernizációra adott válaszá-
nak kikristályosodásával. Ezután már nem tettek különbséget a *halába* alapjainak reformok útján történő megsértése és a szokások által kötelezett hagyományörző életforma jellegzetességeitől való eltérés között.

ÁCS GÁBOR FORDÍTÁSA
SZERKESZTŐ: HARASZTI GYÖRGY

Jegyzetek

1. Leopold Löw: *Zur Neueren Geschichte der Juden in Ungarn*. (Budapest, 1874). (4. fejezet, 3. jegyzet), 217. o.
2. Uo., 223–224. o.
3. Uo., 274–275. o. Löw könyve a kongresszus után, a hetvenes évek elején íródott. A kongresszuson elfogadott törvény tervezetének alapelvei közül számosat magáévá tett, különösen a központi országos szervezetre vonatkozókat. Löw időközben azonban továbbfejlesztette elgondolását, és úgy vélekedett, hogy a vallásszabadság megadása után – amelyet kilátásba helyeztek, amikor is majd Magyarország az Ausztriával történő kiegyezést követően visszanyeri önállóságát – minden hitközségnek szabadon kell gondoskodnia szükségleteiről. Így visszájára fordul Löw öngazolása, mivel 1851-ben az adott politikai helyzettel kellett számolnia. Mindazonáltal vallási célkitűzéseiben is figyelembe vette korának a hatóságok és a zsidó közösség által is támogatott körülményeit.
4. Uo., 252. o.
5. A hatóságok és hitközségek különböző kérdéseire adott válaszait közölte az általa szerkesztett *Ben Chananja* (továbbiakban *BCN*) lapjain. Fia, Löw Immánuel újraközölte őket, lásd *Geammelte Schriften*, I–V., (Szeged, 1899–1900), III., 218–279. és 283–304. o.
6. Schwab Löwhöz hasonlóan Morvaországból származott. Mordechai (Benedict Marcus) Benetnél tanult Nikolsburgban, és egy ideig Hatam Szoférnél Pozsonyban. Az utóbbival később haláhikus kérdésekről levelezett, és az „a nagytiszteletű, kiváló, hatalmas világosságunk, tanítónk Leib Schwab” epiteton ornánszal tüntette ki (*Seélet utauvot Chatam Szofér. Even Haecer*, 11. o.). Ktav Szofér rabbi Jákov Etlingerhez 5605-ben (1845), a Váéra tórai hetiszakasz szombatja előtt intézett levelében kérte, csatolják Schwab aláírását is a braunschweigi reform-rabbigyűlés ellen szerkesztett tiltakozó levélhez, bár egyébként úgy vélekedett róla, hogy „nem egyeneslelkű ember”. Lásd: Slomo Szofér: *Igrót Szofrim, Michtávé HaKatav Szofér*. (Bécs, 5629 [1869]), 7. o.
7. L. Schwab: *Gutachten an den Israelitischen Gemeinde – Vorstand zu Pesth, in Betreff der dasselbst sich gebildeten, sogenannten Central-Reform-Genossenschaft*. (Pesth, 1848), 10–14. o.
8. Uo., 14. o.
9. Példákat az új feltételek folyamodványaképp benyújtott engedélykérelmekre lásd könyvemben: *Gój vel Sábát* (Sábeszgőj). Az Izrael ünnepein és a szombaton foglalkozta-

tott idegenekkel kapcsolatos kérdéskör gazdasági, társadalmi háttere és haláhikus alapjai. (Jerusalem, 5744 [1984]), 143–172.

10. *Allgemeine Zeitung des Judentums* (továbbiakban *AZJ*), (1862. április 11.), 648. o.

11. Dunaföldvárra lásd *AZJ* (1859. január 24.), 68. o. A Szarvasra vonatkozó adat forrását nem találom.

12. 1864-ben az északi megyék hitközségei a fővárosban folyamodványokat nyújtottak be a Helytartótanácshoz, hogy álljanak el a rabbiképző intézet létrehozására irányuló tervek-től. Az egyik folyamodványban, mintegy mellékesen, kérelmezték, hogy az országos vásárnapokat szombatról és a zsidó ünnepekről tegyék át más napokra. Lásd *BCH* (1864. november 23.), 957. o. [...]

13. Az *Israelit*ben (1867. március 6.), 153–155. o. Hildesheimer a nyilvánossághoz fordult; kérte, csatlakozzanak a Somré Sábát (Szombat őrzői) társasághoz. Célkitűzése szerint a Somré Sábát azokat kívánta segíteni, akiknek megélhetése és gazdasági haszna csorbult a szombat megtartása miatt. Az első kétszáz tag belépését maga Hildesheimer garantálta, sőt megígérte a társulat működésének támogatását is. A *BCH* hasábjain (1867. augusztus 15., 502–503. o.) egy ortodox rabbi ironikusan válaszolt Hildesheimer e tárgyban ismételt közzétett levelére.

14. Michael K. Silber: *The Entrance of Jews into Hungarian Society in Vormärz: the Case of the „Cavinos”*. In: *Assimilation and Community, The Jews in Nineteenth-Century Europe* (eds. J. Frankel & S. J. Zipperstein, Cambridge, 1992), 284–323. o.

15. *BCH* (1858), 176. o. Hasonló ismeretes Szombathelyről is. Lásd Bernstein Béla: *A zsidók története Vas megyében 1687–1905*. (H. n. és é. n.), 100–101. o.

16. A kitérésre vonatkozó adatokat lásd Kempelen Béla: *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok*, I–III. (Budapest, 1937–1939).

17. Lásd e kérdés legtekintélyesebb szakértőjét: Leon Festinger: *Theory of Cognitive Dissonance*. (New York, 1957).

18. A reformmozgalom fejlődéséről lásd M. A. Meyer: *Response to Modernity, A History of the Reform Movement in Judaism*. (New York–Oxford, 1988). (Hagyomány és haladás között, a judaizmus reformmozgalmának története. Jerusalem, 5750 [1990]). Meyer könyvének előzménye: D. Philipson: *The Reform Movement in Judaism*. (New York, 1907) című műve, amely még ma is érdemes a tanulmányozásra. Philipson (195–196. o.) feltárja a reformrabbik harmadik, 1846-os breslaui (Boroszló – Wrocław) kongresszusán, a szombattartás kérdésében lefolytatott viták hátterét; részletezi azokat a nehézségeket,

amelyekkel a közösségek az újabb jövedelmi forrásokban beállt változások következtében szembetalálkoztak, valamint a rabbik abbéli próbálkozásait, hogy a tilos és az engedélyezett elkülönítésére alapelveket találjanak. Példákat a rabbik és gyülekezeti tagok felfogása között tátongó szakadékokra – mely szakadék meglétével a rabbik tökéletesen tisztában voltak – lásd J. Katz: *Hubagana baortodoksizt il jom tov s’eni sel galujot, Habalacha bemécar – Makvolin il derech baortodoksizja hebitavuta*. (Jerusalem: 5752 [1992]), 92–93. o. Már 1818-ban, a hamburgi „Szentély” alapításakor, kapcsolatokat találtak az e jelenség ellen harcoló rabbinikus bíróság tagjai ezen cselekedetek és a közösségek határokat messze túllépő tagjai, a szombatot megszenteltelenítők és egyéb parancsolatot megszegők jelenlétének ténye között, mint ahogy azt is látták, hogy ezt nem képesek megfékezni. Lásd tanulmányomat, *Polnoiz Hábéchal beHamburg veaszifit Braunshvejg – Avné derech hebitavut baortodoksizja, Habalacha bemécar*. Uo., 43–44. o.

19. Küzdelméről lásd *BCH*, (1859), 30. o., 298. Részletesen Kecskeméti Ármin: *A csongrádmezei zsidók története*. (Makó: 1929), 48–54. o. E forrás szerint a rabbi küzdött a kórus szándékolt bevezetése ellen, de beleegyezett a tóraolvasó emelvény helyének megváltoztatásába és a zsinagógai hupá megrendezésébe. Lásd uo., 53. o. Bonyhádról lásd J. M. Perls: *Beit Neeman*. (A szerző reszponzumai és életrajza története unokája tollából), (Máramarosziget, 5667 [1908]), 33–43. o.

20. A továbbiakra lásd op. cit., 6. fejezet, 39. jegyzet.

21. J. D. Margalioth, Hár Tábor (Pressburg, 5621 [1861]), 29. o. Kis könyvben a szerző bírálóival szemben fontosabb könyvét, a *Mebulit Hámábánujimot* (Pressburg, 5619 [1859]) védelmezi.

22. Idézi Nataniel Katzburg: *Pozák-bét-din sel Michálovicz 5626 (1866)*. In: Immanuel Etkes és J. Salmon (szerk.): *Perakim betoldot babevra hajebudit bejeme babénajim ubeit babadava*. (Jerusalem, 5740 [1980]), 278. o. 14 jegyzet. Bernstein leírása szerint (lásd 15. jegyzet, 94–96. és 109. o.) a változtatásokba kénytelen-kelletlen beletörődők közé kell sorolnunk Leib Königsbergert, a szombathelyi rabbit is. Az ugyancsak a részleges kiegyezők közé számító rabbi Slomo Ullmann, a makói rabbi álláspontjáról lásd a 19. jegyzetet